

“The Firm Covenant” and “The Truthfulness of the Truthful” in Verses 7-8 of the al-Ahzab Chapter: A Comparative Interpretation of Tabataba’i and Fazlullah*

Syed Hossein Karimpour

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Islamic Azad University, Lahijan, Iran.

Email: dsh.karim4@gmail.com

Abstract

The terms “firm covenant” (*mīthāqun ghalīz*) and “truthfulness of the truthful” (*ṣidq-i ṣādiqayn*) have been repeated in several Quranic verses; however, a clear perspective on the meaning, referents, and semantic relationship between these two concepts has not yet been presented. The indirect debate between Fazlullah and Tabataba’i regarding verses seven and eight of the al-Ahzab Chapter provides a suitable ground for examining this exegetical problem. The discussion begins when Tabataba’i, by presenting a literary and rational analysis of the verse “*So that He may question the truthful concerning their truthfulness,*” attempts to demonstrate that this verse, in terms of its general referent and conceptual meaning, aligns with the preceding verse and indicates the primordial covenant. However, Fazlullah, who emphasizes that “the truthful” refers exclusively to the prophets and that “their truth” pertains specifically to the covenant of prophethood, does not accept the aforementioned theory and relies on certain Quranic verses to critique it. By presenting this debate and analyzing and describing the strengths and weaknesses of the views of these two exegetes, this study seeks, in addition to explaining the Quranic concepts of “a firm covenant” and “that He may question the truthful,” based on textual evidence and Quranic principles, and by utilizing the interpretive views of other scholars, to highlight the conclusion that the indication of these verses regarding the primordial covenant and the restriction of “their truthfulness” to the covenant of the prophets is incomplete.

Keywords: *alast*, the primordial realm, firm covenant, the truthfulness of the truthful, al-Ahzab: 7-8

Research Article

* Received 18 September 2024; Received in revised form 7 November 2024; Accepted 29 November 2024; Published online 28 May 2025

Cite this article: Karimpour, S. H. (2025). “The Firm Covenant” and “The Truthfulness of the Truthful” in Verses 7-8 of the al-Ahzab Chapter: A Comparative Interpretation of Tabataba’i and Fazlullah. *Comparative Interpretation Research*, 11(1), 75-98. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.11673.2395>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

Several Quranic verses explicitly mention the divine covenant. Among these are verses seven and eight of the al-Ahzab Chapter: “[Recall] when We took a pledge from the prophets, and from you and from Noah and Abraham and Moses and Jesus son of Mary, and We took from them a solemn pledge, so that He may question the truthful concerning their truthfulness.” In his commentary on verse seven of the Al-al-Ahzab Chapter, Tabataba’i, considering the content of the subsequent verse and based on a literary and rational analysis, establishes a general meaning for the term “the truthful” (*ṣādiqīn*) and identifies these two verses as referring to the primordial covenant (*mīthāq-i dhar*). In contrast, Fazlullah, while rejecting Tabataba’i’s literary and rational analysis, has attempted to confirm through reference to verse 33 of the al-Zumar Chapter the claim that the intended meaning of “truthfulness” (*ṣidq*) in “so that He may question the truthful concerning their truthfulness” is the covenant of prophethood, and that the verse applies solely to the covenant of the prophets. The present study seeks to answer several fundamental questions regarding the verses under discussion: 1) What is the intended meaning of the expressions “firm covenant” and “truthfulness of the truthful” in the Quran? 2) What are the strengths and weaknesses of Tabataba’i’s and Fazlullah’s views concerning the verses under discussion?

Examining Foundational Concepts

1. The Firm Covenant (*Mīthāqun Ghalīẓ*)

This Quranic expression refers to a specific type of covenant that, due to the weighty responsibility it places upon those bound by it, ensures they are held accountable for violating such a covenant or are faced with a warning that breaching such a covenant carries severe consequences.

2. Questioning

In our view, one can consider a type of questioning referred to as “pleasurable questioning.” This form of questioning becomes meaningful when the one being questioned enjoys a blessing or is deserving of a reward, and in that state, inquiring about the transition from hardship to blessing and reward is pleasurable for them.

3. The Truthfulness of the Truthful

In three instances within the Quran, the expression “their truthfulness” (*ṣidqihim*) is paired with the attribute “the truthful” (*ṣādiqīn*), and in at least two verses, the intended meaning of “truthfulness” in “their truthfulness” refers to “sincere intellectual, spiritual, and practical efforts in this world.” These efforts cause “the truthful” to reap the benefits of this sincere striving in the hereafter and receive divine reward and recompense.

Explaining Tabataba'ii's and Fazlullah's Views

Tabataba'ii argues that what comes to mind from the expression "he asked the scholar about his knowledge" is a request to demonstrate knowledge, whereas the phrase "he asked Zayd about his wealth or his knowledge" inquires about the very existence of that wealth or knowledge. Therefore, the meaning of "*so that He may question the truthful concerning their truthfulness*" is a demand for the truthful to manifest their inner truthfulness at the level of speech and action or through performing righteous deeds in this world. Based on his earlier literary analysis, he further emphasizes that the duties being questioned pertain to this world, not the hereafter, and since fulfilling these obligations depends on a covenant, this covenant must have taken place in a realm prior to this world, as indicated by the verses of *dhar* (real of pre-material existence). Fazlullah, citing verse 33 of the al-Zumar Chapter, interprets "*so that He may question the truthful concerning their truthfulness*" as "inquiring about the validity of the truthful ones' actions in standing up to call to the truth and striving and fighting on this path." He aligns the expression "their truthfulness" with "the responsibility of the prophets during their mission."

Analysis of Tabataba'ii's and Fazlullah's Views

It appears that Fazlullah's fundamental objection regarding the implied meaning in Tabataba'ii's literary analysis is valid because in the phrase "you asked the scholar about his knowledge," the inquiry could concern the "origin, manner, and motivation for acquiring knowledge." Therefore, in interpreting "*so that He may question the truthful concerning their truthfulness*," it can be conceived that those who are characterized by the enduring attribute of "the truthful" hold such an exalted and magnificent station that when their truthfulness (the full reality of their actions) is presented before them, and they are questioned about its motivation and attainment, they are prepared to joyfully reveal their pure and beautiful motives.

In Tabataba'ii's explanation regarding the application of the discussed verses to the world of pre-material existence (*dhar*), it is stated that the fulfillment of the obligations of the truthful depends on a covenant; therefore, this covenant must have occurred in another realm prior to this world. In response to this argument, it should be noted that even assuming the questioning about the truthfulness of the truthful pertains to this world, accepting the notion that the related covenant necessarily took place in pre-worldly realms is not necessary. Rather, it is possible for both the occurrence of the covenant and its fulfillment to take place within this world.

Regarding the interpretation of "*He who brings the truth and he who confirms it*" (39:33), which Fazlullah cites as evidence for restricting "*so that He may question the truthful*" to the covenant of prophethood, it must be noted that many exegetes, based on

evidence present within the context of verse, consider the referent of this phrase to be general, applying to both prophets and non-prophets. Consequently, Fazlullah's argument for limiting "so that He may question the truthful" exclusively to prophets is incomplete.

Conclusion

In analyzing and critiquing the views of Tabataba'i and Fazlullah, it can be stated that Tabataba'i's definition of "questioning the truthful about their truthfulness" as "the manifestation of truthful deeds in this world" appears incomplete. Moreover, equating "the covenant of the prophets" with the primordial covenant (*mīthāq-l dhar*) in this view seems far from reality. As for Fazlullah, although his critique of Tabataba'i's literary analysis contains valid points, he has presented an incomplete argument in his interpretation of "their truthfulness" and his restriction of "the truthfulness of the truthful" to "the covenant of the prophets."

References

- Ahmad, K. (1989). *Kitab al-‘ayn*. Hejrat Publications. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1992). *Mufradat al-faz al-Qur‘an*. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Tabataba'i, M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur‘an*. Daftar-i Intisharat Islami Jamiat al-Modarresin Qom. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma‘ al-bayan fi tafsir al-Qur‘an*. Naser Khosro Publications. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Mafatih al-ghayb*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fadlullah, M. H. (1998). *Tafsir min wahy al-Qur‘an*. Dar al-Malak lil-Tabaah wa al-Nashr. [In Arabic].
- Karimpour, S. H. (2024). Audience study of verse "covenant of prophets" and evaluation of its interpretive narratives in Shiite and Sunni Sources. *Researches of Quran and Hadith Sciences*, 20(4), 143-172. <https://doi.org/10.22051/tqh.2023.42592.3783>. [In Persian].
- Kulayni, M. (1986). *Al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Mustafawi, M. (2009). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur‘an al-karim*. Dar al-Kutub. [In Arabic].
- Vaziri Fard, S. M. J. (2016). The components of loyalty in family, based on the semantics of the term "rigid covenant" in the Holy Quran. *Comparative Interpretation Research*, 2(2), 49-60. <https://doi.org/10.22091/ptt.2016.864>. [In Persian].

«میثاق غلیظ» و «صدق صادقین» در آیات ۷-۸ سوره احزاب: تفسیر تطبیقی طباطبایی و فضل‌الله *

سید حسین کریم‌پور

استادیار، گروه معارف اسلامی واحد لاهیجان، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، ایران. رایانامه:

dsh.karim4@gmail.com

چکیده

تعبیر «میثاق غلیظ» و «صدق صادقین» در تعدادی از آیات قرآن تکرار شده است؛ با این حال تاکنون دیدگاه روشنی درباره مفهوم، مصداق و رابطه معنایی این دو موضوع ارائه نشده است. مباحثه غیر مستقیم فضل‌الله با طباطبایی درباره آیات ۷ و ۸ سوره احزاب بستری مناسب برای واکاوی این مشکل تفسیری است. گفتگو از آنجا آغاز می‌شود که طباطبایی با ارائه تحلیلی ادبی و عقلی از آیه «لَيْسَ لَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ» کوشیده است این آیه را از حیث مصداق عام، و از جهت مفهوم، هماهنگ با آیه قبل، دال بر میثاق در نشان دهد. اما فضل‌الله که بر اختصاص «الصَّادِقِينَ» به پیامبران و تخصیص «صِدْقِهِمْ» به میثاق نبوت تأکید داشته، نظریه یادشده را برنتابیده و در نقد آن به بعضی آیات قرآن تمسک نموده است. این جستار، با طرح این گفتگو و تحلیل و توصیف نقاط قوت و ضعف آرای این دو مفسر، تلاش دارد علاوه بر تبیین مفهوم قرآنی «میثاقاً غلیظاً» و «لَيْسَ لَ الصَّادِقِينَ»، بر پایه قرآن لفظی و قواعد قرآنی و بهره‌گیری از آرای تفسیری سایر صاحب‌نظران، به این نتیجه توجه دهد که دلالت این آیات بر میثاق در و تخصیص «صِدْقِهِمْ» به میثاق پیامبران ناتمام است.

کلیدواژگان: الست، عالم ذر، میثاق غلیظ، صدق صادقین، سوره احزاب: ۷-۸

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۸ | بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۱۷ | پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۹ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

استناد: کریم‌پور، سید حسین. (۱۴۰۴). «میثاق غلیظ» و «صدق صادقین» در آیات ۷-۸ سوره احزاب: تفسیر تطبیقی طباطبایی و

فضل‌الله. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۱)، ۷۵-۹۸. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.11673.2395>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

شماری از آیات قرآن به میثاق الهی تصریح نموده‌اند، و تعدادی دیگر بر پایه انگاره‌های مفسران به موضوع میثاق پیوست شده و در ردیف آیات میثاق قرار گرفته‌اند؛ از این رو، مجموع میثاق‌های الهی در قرآن به سه دسته تقسیم شده است: نخستین نوع میثاق میثاقی همگانی (پیمانی اخذشده از همه فرزندان آدم) است که شاخص‌ترین آیه در این رابطه آیه ۷۲ سوره اعراف است: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا». درباره این میثاق عام دیدگاه‌ها و تحلیل‌های متفاوتی وجود دارد. دومین نوع میثاق میثاق خاصی است که پیامبران (ع) مخاطب آن واقع شده‌اند تا حافظ دین حق و مبلغ راستین وحی الهی باشند: «وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا» (احزاب: ۷). سومین میثاق پیمان ویژه‌ای است که از علمای دین اخذ شده تا معارف و احکام الهی را با صراحت و رعایت امانت برای مردم تبیین کنند؛ اما برخی از آنان، به‌ویژه اهل کتاب (بنی اسرائیل)، این عهد را نادیده گرفته و آن را به کالای اندک دنیا فروختند: «وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَبُخْسَ مَا يَشْتَرُونَ» (آل عمران: ۱۸۷؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف، ج ۱۴، صص ۶۹۰-۶۹۱).

در این میان، یکی از آیاتی که در اختصاص به میثاق پیامبران یا اشتراک آن با میثاق همگانی (میثاق عالم ذر) محل بحث و گفتگوی صاحب‌نظران قرار گرفته آیه ۷ سوره احزاب است. بسیاری از مفسران، با تأکید بر ظاهر این آیه، میثاق مطرح در آن را مخصوص پیامبران عنوان کرده، و عده‌ای دیگر، با اعتماد به بعضی روایات، آیه یادشده را هماهنگ با آیه أَلَسْتُ (اعراف: ۱۷۲) در حوزه میثاق همگانی تصویر نموده‌اند. طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، نویسنده المیزان، از مفسرانی است که در تفسیر آیه مذکور (احزاب: ۷) هم به روایات مربوطه توجه داشته و هم با عنایت به مفاد آیه بعد («لَيَسْئَلَنَّ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ»؛ احزاب: ۸)، بر پایه تحلیل ادبی و عقلی، مفهوم عامی (شامل پیامبران و مؤمنان) برای واژه «الصَّادِقِينَ» اثبات نموده و مجموع این دو آیه را ناظر به جریان میثاق ذر معرفی کرده است (ج ۱۶، ص ۲۷۹). در مقابل، فضل‌الله (۱۴۱۹ ق)، صاحب تفسیر من وحی القرآن، ضمن انکار تحلیل ادبی و عقلی نویسنده المیزان، کوشیده است با استناد به آیه «وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ» (زمر: ۳۳) این مدعا را تأیید

کند که مقصود از «صدق» در «لَيْسَ لَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ» (احزاب: ۸) میثاق نبوت است، و آیه تنها بر میثاق پیامبران منطبق است (ج ۱۸، ص ۲۶۸).

بر این اساس، جستار حاضر کوشیده است ابتدا، با نظر به مجموعه آیات هم‌نوا و مشابه، بر پایه قرآن به تبیین مفاهیم کلیدی و پایه پردازد؛ سپس، با بهره‌گیری از دلایل ادبی و روایی و نیز استمداد از آرای تفسیری سایر صاحب‌نظران، به چند پرسش اساسی درباره آیات محل بحث پاسخ دهد:

۱. مقصود از تعبیری مانند «میثاق»، «میثاق غلیظ» و «صدق صادقین» در قرآن چیست؟ و آرای مفسران تا چه اندازه با این مفاهیم هماهنگ است؟

۲. در ارزیابی نظریات تفسیری طباطبایی و فضل‌الله درباره آیات محل بحث، نقاط قوت و ضعف این دیدگاه‌ها کدام است؟

۳. روایات مورد استناد در تطبیق آیات محل بحث بر اندیشه عالم در تا چه میزان از اعتبار سندی و محتوایی برخوردارند؟

پیشینه پژوهش

رضایی و قاضی‌زاده (۱۴۰۰) به‌طور خاص آیات محل بحث را بررسی کرده‌اند و، بدون تبیین دقیق و روشنی از مفاهیم پایه، به ترجیح دیدگاه طباطبایی در دلالت آیات بر عالم در نظر داده‌اند. البته کوشش‌هایی در تبیین مفهوم میثاق غلیظ ذیل آیه «وَ أَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا» (نساء: ۲۱) صورت گرفته است. وزیری‌فرد (۱۳۹۵) با عنایت به مفاد این تعبیر در تفاسیر از اهمیت میثاق همسری سخن گفته است. همچنین ایزدی و سیاوشی (۱۳۹۸) در تحقیقی دیگر ذیل آیه «كُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ» (توبه: ۱۱۹) گزارش‌هایی از بحث‌های دامنه‌دار مفسران فریقین در جهت تبیین مفهوم و مصداق الصادقین ارائه داده‌اند.

اما شاید آنچه پژوهش حاضر را از سایر تحقیقات در موضوع میثاق غلیظ و صدق صادقین متمایز می‌سازد، علاوه بر بحث لغوی، توجه جامع به همه آیات مشابه و هم‌نوا (رویکرد تفسیر قرآن به قرآن) و عنایت به قواعد تفسیری و مباحث روایی برای رسیدن به «مفهوم معیار» و، در نتیجه، تحلیل دقیق‌تر دیدگاه‌های مختلف برای شناخت مصادیق و مقصود آیات است. با این ملاحظه، این جستار کوشیده است ابتدا به تعریف مفاهیم پایه بر مبنای عرف قرآن اهتمام

نماید و در ادامه پس از تبیین دیدگاه طباطبایی و فضل‌الله، به ذکر نقاط قوت و ضعف این دو تفسیر در موضوع آیات محل بحث پردازد، و در ضمن تحلیل تطبیقی، تفسیر نهایی درخصوص مفهوم و مصداق میثاق غلیظ و صدق صادقین را مستدل نماید.

بررسی مفاهیم پایه

۱. میثاق

لغت‌شناسان برای اصل ماده وِثَق معانی متفاوتی ذکر کرده‌اند. بسیاری گفته‌اند وِثَق کلمه‌ای است که بر بستن و محکم کردن دلالت دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۸۵) و برای این مدعا از مشتقات این ماده دو نمونه آورده‌اند: نخست، «وِثِیق» به معنای «محکم» و دوم، «وِثَاق» به معنای «ریسمان یا چیزی که با آن اسیر یا حیوان را محکم می‌بندند» (ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۱۵۱). عده‌ای نیز معنای اصلی وِثَق را «اطمینان» (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۱۵۶۲) یا «اعتماد» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۵۳) تلقی کرده و بعضی در نگاهی جامع‌تر ترکیبی از معانی یادشده را برگزیده و گفته‌اند تنها معنای اصیل این ماده اطمینان و آرامش یافتن به هنگام شدید بستن است که برای آن مصداق متعددی مانند ثبات و برقراری به هنگام محکم بودن، امر اطمینان‌آور، عهد محکم و قید و سبب دارای امنیت شدید می‌توان معرفی کرد (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۱۳، ص ۲۵).

علاوه بر ریشه لغوی، لغت‌شناسان و صاحب‌نظران قرآنی درخصوص واژه «میثاق» به بحث پرداخته‌اند. عده‌ای «میثاق» را به «مطلق عهد» (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۱۵۶۳) یا «عهد محکم» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۸۵) یا «عقدی که با قسم تأکید شده» تعریف کرده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۵۳). در ادامه بعضی به معنای مصدری آن توجه نموده و در ذیل آیه «الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ» (بقره: ۲۷) گفته‌اند «مِثَاقِهِ» در آیه به معنای «محکم کردن عهد الهی به واسطه التزام به آیات و کتب آسمانی» است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۲۴۳)، چنان‌که «نقض میثاق» با «بریدن و فاصله گرفتن از فرمان الهی و به فسق و فساد در افتادن عهدشکنان» (بقره: ۲۶-۲۷) قابل تعریف است.

به دنبال معنای مصدری، مغنیه (۱۴۲۴ق) به اصطلاح قرآنی میثاق التفات نموده و با عنایت به عموم آیات میثاق این نکته را بیان کرده که «کلمه میثاق در قرآن یا نوع خاصی از رابطه میان خداوند و بندگان است یا آنکه از

رابطه خاص دولت‌ها و بعضی انسان‌ها با یکدیگر حکایت می‌کند» (ج ۲، ص ۲۸۳). آن‌گاه در توصیف رابطه نخست، که به عنوان میثاق الهی شناخته می‌شود، از تعبیر «التزام به توحید و عمل به دستورات الهی» استفاده نموده است. در تأیید این معنا، برخی «عهد الله» را، که معادل «میثاق الهی» شناخته می‌شود، (رعد: ۲۰) به «فرمان خدا» ترجمه کرده‌اند (برای نمونه، نک خامنه‌ای، ۱۳۹۹، ص ۱۵۲).

در تأیید این معنا، همچنین، نورانی و همکاران (۱۳۹۶)، با تأمل در مجموع سیزده آیه از آیات اخذ میثاق، گفته‌اند: «میثاق الهی در جایی است که خدای متعال با امر و نهی و دیگر ابزارها، تعهدی از بندگان ستانده، و آنها را بر انجام آن می‌آزماید» (ص ۱۰۰). درباره اصطلاح قرآنی میثاق الهی این نکته را نیز افزوده‌اند که «این معنا (میثاق) اختصاص به عالم دنیا دارد و انتساب آن به عوالم قبل از دنیا یا عوالم بعد (برزخ و قیامت) که عمل تکلیفی در آن‌جا راه ندارد، نامعقول به نظر می‌رسد». گویا مبنای این مدعا، علاوه بر نظر به عرف قرآن، تعلیل برخی صاحب‌نظران قرآنی است که در این رابطه استدلال کرده‌اند:

غیر از جن و انس که تکلیف شرعی دارند موجودات دیگر مورد اخذ میثاق نیستند. همچنین جن و انس تنها در حوزه دنیا که مجال آزمون و اطاعت و عصیان است، مورد اخذ این میثاق‌اند؛ اما آنجا که مجال برای عصیان نیست، مانند مخزن غیب الهی و عالم ارواح که در آن کثرت و تکلیفی نیست، چنین میثاقی در آن راه ندارد. (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب، ج ۵، ص ۴۰۴)

۲. غلیظ

لغت‌نگاران اصل ماده غلظ را ضد «الدقة» (ابن‌درید، ۱۹۸۸ م، ج ۲، ص ۹۳۱) یا ضد «الرقّة» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۶۱۲) معنا کرده، گفته‌اند این اصل معنایی گاهی در اجسام به کار می‌رود، مانند «أرض غلیظة» (= زمین ریگزار و خشن؛ ازهری، ۱۴۲۱ ق، ج ۸، ص ۹۹)، گاهی در مورد گیاه و رویدنی‌ها استعمال می‌شود، هنگامی که ساقه و تنه آن ضخیم و مستحکم می‌گردد (ابن‌سیده، ۱۴۲۱ ق، ج ۵، ص ۴۷۸)، و در موارد بیشتر، برای معانی مرتبط با جسم، طبع، فعل و امورات زندگی انسان استفاده می‌شود (ابن‌سیده، ۱۴۲۱ ق، ج ۵، ص ۴۷۷).

در بخش اخیر، تعبیراتی مانند «الدَّيَّةُ الْمُغَلَّظَةُ»، که به دیه سختگیرانه و سنگین اشاره دارد، و «الیمینُ الْمُغَلَّظَةُ»، که از سوگندی با شدت و تأکید خبر می‌دهد (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۷، ص ۴۴۹)، و آیه «وَ اغْلُظْ عَلَیْهِمْ» (توبه: ۷۳)، که بر وجوب برخورد شدید در جنگ با دشمنان حکایت می‌کند، و نیز حدیث «كُنْتُ عَلَیْهِمْ»

الْكَافِرِينَ غِلْظَةً وَغَيْظًا»، که بر لزوم سخت‌گیری و عدم ترحم نسبت به کافران دلالت دارد (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۲۸۸)، همه این استعمالات در مجموع گویای این حقیقت است که از غلظ می‌توان مفهوم «برخورد سخت‌گیرانه و شدید، بدون ترحم و انعطاف» انتزاع کرد. به نظر، این مفهوم هم در آرای برخی از اهل لغت (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۲۸۸) و صاحب‌نظران قرآنی (مصطفوی، ۱۴۳۰ ق، ج ۷، ص ۳۰۴) قابل‌شناسایی است و هم با بررسی موارد استعمال ترکیب «ميثاق غلیظ» در قرآن (بخش بعدی) قابل‌تأیید است.

۳. ميثاق غلیظ

واژه «ميثاق» در قرآن کریم تنها در سه موضع با وصف «غلیظ» توصیف شده است. نخست، در جریان ميثاق خاصی که خداوند از همه انبیای الهی اخذ نمود: «وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ... وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا» (احزاب: ۷)؛ دوم، قول خداوند درباره ميثاق ویژه‌ای که از قوم بنی‌اسرائیل گرفت: «وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا» (نساء: ۱۵۴)؛ و سوم، در ضمن آیاتی که خداوند متعال مردانی را که به بهانه‌های مختلف در صدد بازپس گرفتن مهریه همسران خود بودند مؤاخذه کرد، از آن جهت که زنان‌شان پیش از این، ميثاقی سخت و سنگین از ایشان گرفته بودند: «وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَىٰ بَعْضُكُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ وَأَخَذْنَاهُ مِيثَاقًا غَلِيظًا» (نساء: ۲۱).

تدبر در دو آیه نخست نشان می‌دهد، تعبیر «أَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا» به‌صورت مشترک درباره انبیای الهی و بنی‌اسرائیل به کار رفته است، با این تفاوت که پیامبران به دلیل رعایت ميثاق و وفای به عهد الهی در تحت عنوان عام «الصَّادِقِينَ» جای گرفتند (احزاب: ۸) و مستوجب پاداش الهی شدند (احزاب: ۲۴)، اما بنی‌اسرائیل به‌جهت نقض مکرر پیمان‌های الهی (نساء: ۱۵۵) دچار عقوبت سریع در دنیا (نساء: ۴۷) و البته سزوار عذابی سخت‌تر در آخرت گردیدند (نساء: ۱۶۱). در این مقایسه این حقیقت نمایان می‌شود که «ميثاق غلیظ» به‌جهت سختی و سنگینی مسئولیتی که خداوند بر عهده متعهدان این نوع ميثاق می‌نهد متضمن تهدیدی شدید و بدون ترحم در قبال نقض ميثاق است. این معنا، هم درباره ميثاق غلیظ بنی‌اسرائیل تأیید شده (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۱۸۳) و هم در مورد ميثاق پیامبران (زمر: ۶۵) و به‌خصوص درباره شخص رسول خدا (ص) با آیات: «لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ * لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ» (حاقه: ۴۴-۴۵) مستند شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۲).

درخصوص آیه سوم (نساء: ۲۱) نیز برخی مفسران، بر پایه روایات معتبر (برای دیدن این روایات، نک کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۵۰۲)، این گونه نظر داده‌اند که مقصود از میثاق در «وَ أَخَذْنَا مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا» همان مفاد آیه «فَأَمْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيعٍ بِإِحْسَانٍ» (بقره: ۲۲۹) است (برای نمونه، طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۴۲) که به خواسته کانونی هر زن از همسرش در زندگی مشترک، یعنی حسن معاشرت و رعایت حقوق شرعی اشاره دارد (مراغی، بی تا، ج ۴، ص ۲۱۶). بی گمان این مطالبه فطری — عرضه شده در قالب فرمان الهی — مختص به وضعیت پس از طلاق نیست، بلکه همه دوران زندگی مشترک را شامل می شود (حق، بی تا، ج ۲، صص ۱۸۳-۱۸۴)؛ ازاین رو خداوند حکیم در آیه محل بحث (نساء: ۲۱)، برای جلوگیری از تعدی به حقوق زنان در موضوع مهریه، از میثاق نانوشته‌ای یاد کرده که از لوازم عقد ازدواج است (حسینی، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۴۵۷)؛ پس با غلیظ خواندن این میثاق بر تعظیم و تحکیم آن افزود تا آنجا که به واسطه این تغلیظ، گویا خود حضرت حق بر مسند قضاوت نشسته و با کسانی که به وسیله بهتان به مفاد این میثاق و حدود الهی («تَسْرِيعٍ بِإِحْسَانٍ») تعدی کرده، و به بازپس گیری مهریه اقدام نموده‌اند، به زبان تهدید سخن گفته است: «وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ» (بقره: ۲۲۹).

به نظر می‌رسد، با عنایت به ملاحظات که پیرامون آیات سه‌گانه یادشده بیان شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که تعبیر قرآنی میثاق غلیظ اشاره به نوع خاصی از میثاق است که به جهت مسئولیت سنگینی که بر عهده متعهدان میثاق قرار می‌دهد، باعث می‌شود آنان در قبال ترک مفاد چنین پیمانی مورد بازخواست و مؤاخذه قرار گیرند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۵، ص ۱۵۹) یا این انداز و تهدید را دریافت نمایند که پیمان‌شکنی در این نوع میثاق عواقب سنگینی به دنبال دارد.

۴. سؤال

برخی لغت‌نگاران اصل واژه «سؤال» را به «درخواست شناخت یا مال» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ق، ص ۲۳۷) و بعضی دیگر به «خواستن چیزی از کسی» معنا کرده و با ذکر نمونه‌هایی از قرآن، اقسام خواستنی‌ها را «علم و خبر»، «عطا و مال» و «حاجت و عمل» معرفی نموده‌اند (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۵، صص ۸-۹). همچنین بعضی، با اشاره به آیاتی از قرآن، تقسیم دیگری از سؤال را با تعییراتی مثل سؤال فطرت، سؤال عقوبت و سؤال تکلیف و مسئولیت نمایان کرده، درخصوص سؤال عقوبت چنین توضیح داده‌اند که ممکن است مورد سؤال امر مجهول و نامعلومی

نباشد؛ اما برای محکومیت و مستحقّ عقاب دانستن سؤال‌شونده، از این نوع سؤال استفاده شود، مانند: «تَاللّٰهِ لَتُسْئَلُنَّ عَمَّا كُنتُمْ تَفْتَرُونَ» (نحل: ۵۶؛ قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳، صص ۱۹۹-۲۰۱).

به گمان ما، شاید بتوان در مقابل سؤال عقوبت نوع دیگری از سؤال با عنوان «سؤال لذت و بهجت» ترسیم کرد. این نوع سؤال هنگامی معنا می‌یابد که سؤال‌شونده از نعمتی برخوردار یا مستحق پاداشی است؛ در این حال، پرسش از کیفیت انتقال از مشقت و سختی به نعمت و پاداش برای وی لذت‌بخش و باعث سرور و بهجت است. چنین سؤالی نه تنها در دنیا بلکه در آخرت نیز نمونه روشنی دارد، آنجا که قرآن در توصیف اهل بهشت گزارش می‌دهد که یکی از لذت‌ها و کارهای فرح‌بخش بهشتیان پرسش‌گری درباره عملکرد گذشته و راه رسیدن به نعمت بی‌پایان الهی است: «وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ» (طور: ۲۵). ذیل این آیه مفسران فریقین اشاراتی دارند که توجه به آنها در درک و پذیرش این نوع سؤال کمک می‌کند (برای نمونه، نک فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۸، ص ۲۱۲؛ طوسی، بی تا، ج ۹، ص ۲۰۹؛ مکارم، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۴۳۷).

۵. صدق صادقین

عده‌ای از اهل لغت اصل ماده صدق را به هر چیز تام و کامل معنا کرده (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ ق، ج ۵، ص ۱۵۶) و نمونه‌هایی از استعمالات این واژه را در تأیید معنای یادشده برشمرده‌اند، از جمله اطلاق «صادق الحلاوة» بر خرمایی که از حلاوتی عالی برخوردار است (ابن‌درید، ۱۹۸۸ م، ج ۲، ص ۶۵۶)، اسناد صفت «ذو مَصْدَق» به حیوانی که از تمام قدرت و نیرویش برای حمل بار یا سواری استفاده می‌کند، تعبیر «رَجُلٌ صِدْقٌ» درباره شخصی که فردی نیکوسرشت و انسانی متعالی شناخته می‌شود (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ ق، ج ۵، ص ۱۵۶)، کاربرد عبارت «مِصْدَاقُ الْأَمْرِ» درباره هر چیزی که «تمام حقیقت آن امر» را تشکیل می‌دهد (ابن‌درید، ۱۹۸۸ م، ج ۲، ص ۶۵۶). بعضی نیز اصل ماده صدق را به معنای هر چیز سخت (صلب) و محکم بدون کجی و انحراف دانسته و شاهد این معنا را «رَمَحٌ صِدْقٌ» و «سَيْفٌ صِدْقٌ» ذکر کرده‌اند که بر نیزه و شمشیری سخت و صاف دلالت دارد (ابن‌سیده، ۱۴۲۱ ق، ج ۶، ص ۱۹۱).

در نهایت، بعضی از لغت‌نگاران در تحلیل اقوال یادشده اظهار داشته‌اند که اصل ماده صدق به معنای تمامیت و سلامت از خلاف و مطابقت با حق است (مصطفوی، ۱۴۳۰ ق، ج ۶، ص ۲۶۰)؛ اما در موارد مختلف

بر مفاهیم متفاوتی دلالت دارد، به این صورت که اگر لفظ «صدق» با قول همراه شود، به معنای مطابقت خبر با مخبر عنه است؛ و آن‌گاه که در عقیده و نظر استفاده شود، به معنای مطابقت اعتقاد با حق و واقع است؛ و هنگامی که صدق در موضوع عمل و رفتار استعمال شود، به معنای تمامیت عمل از هر جهت و با همه شرایط است؛ و هرگاه در مطلق امور یادشده به کار رود، در آن حال دالّ بر تمامیت و سلامت در مجموع اعتقاد و قول و عمل است، مانند: «هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ» (مائده: ۱۱۹؛ مصطفوی، ۱۴۳۰ ق، ج ۶، صص ۲۶۱-۲۶۲).

در تأیید معنای اخیر گفتنی است که اگر به مجموع آیاتی که به ویژگی‌های صادقون اشاره دارند توجه شود، این صفات و خصوصیات برای آنها ثابت است:

— مؤمنان اهل یقین و مجاهدان با مال و جان در راه خدا (حجرات: ۱۵)،

— اهل راز و نیاز و مناجات با خدا (آل عمران: ۱۶-۱۷)،

— پیشوایان اهل تقوا (توبه: ۱۱۹)،

— برخوردار از وعده مغفرت و اجر عظیم (احزاب: ۳۵)، و

— اهل تحمل رنج دنیا و امید بستن به خدا، یاوران خدا و رسول خدا (ص) (حشر: ۸).

در جمع‌بندی این صفات نیز این نکته به دست می‌آید که برای رسیدن به صفت پایدار صادقون اهتمام به تلاش‌های فکری، روحی و عملی خالصانه در دنیا لازم است.

نکته مهم‌تر در این بحث آنکه، در قرآن کریم دقیقاً در سه نوبت، تعبیر «صدقهم» (صدق صادقین) نزد صفت «الصَّادِقِينَ» نهاده شده است: یکبار در سوره مائده، آیه ۱۱۹ («قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ»)، دو بار در سوره احزاب، در آیه محل بحث (احزاب: ۸) و آیه «لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ» (احزاب: ۲۴). درباره دو آیه ۱۱۹ مائده و ۲۴ احزاب به آسانی می‌توان گفت مقصود از «صدقهم» همان تلاش‌های فکری، روحی و عملی خالصانه در دنیا است که باعث شده صادقین از منافع این تلاش صادقانه در آخرت بهره‌مند شده و پاداش و جزای الهی را دریافت نمایند؛ اما در مورد سوم یعنی آیه محل بحث، که معرکه آرای مفسران شده، برای قضاوت نهایی لازم است تأمل بیشتری در مباحث پیش‌رو انجام پذیرد.

تبیین دیدگاه طباطبائی

طباطبایی در بیان نظریه تفسیری خود درباره آیات محل بحث ابتدا به استخراج مفاهیم اولیه از مفردات و ترکیبات آیات پرداخته، سپس در تحلیل بخش‌های متعدد نظریه مختار (تعیین مفهوم و مصداق «لَيْسَ لَ الصَّادِقِينَ»، تطبیق «مِثَاقًا غَلِيظًا» بر میثاق ذر و عمومیت مفهوم «الصَّادِقِينَ»)، به دلایل مختلف ادبی، عقلی و نقلی تمسک کرده است.

۱. استخراج معنا از مفردات و ترکیبات آیات

مفهوم‌یابی از مفردات و ترکیبات قرآنی در فرایند تفسیر از اهمیت خاصی برخوردار است. یکی از اجزای آیات محل بحث، ترکیب «مِثَاقَهُمْ» است. از دیدگاه طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، این ترکیب لفظی در عبارت «وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِثَاقَهُمْ» حاوی دو نکته قابل توجه است؛ نخست آنکه، اضافه «مِثَاق» به ضمیر «هم» که به «النَّبِيِّينَ» رجوع دارد نشانه آن است که مراد از «مِثَاق» در این آیه میثاق خاصی است که به پیامبران اختصاص دارد، و این غیر از میثاق عام اخذشده از همه افراد بشر است که آیه «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ» (اعراف: ۱۷۲) بر آن دلالت دارد (ج ۱۶، ص ۲۷۷). دوم آنکه، اگرچه در آیه محل بحث به ارتباط میثاق با موضوع نبوت اشاره شده، به‌صراحت از مفاد پیمانی که از پیامبران اخذ شده سخنی به میان نیامده است؛ ولی با عنایت به آیه ۸۱ سوره آل عمران، که از میثاق پیامبران حکایت می‌کند، می‌توان فهمید که مقصود از میثاق پیامبران میثاق بر وحدت کلمه در دین و عدم اختلاف در آن است، چنان‌که آیه ۱۳ شوری نیز به آن اشاره دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۶، ص ۲۷۸).

۲. تعیین مفهوم و محل «لَيْسَ لَ الصَّادِقِينَ» با تحلیل ادبی

طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، با فرض این که میان تعبیر «سَأَلْتُ الْغَنَى عَنْ غَنَاهُ وَ سَأَلْتُ الْعَالَمَ عَنْ عِلْمِهِ» با عبارت «سَأَلْتُ زَيْدًا عَنْ مَالِهِ أَوْ عَنْ عِلْمِهِ» تفاوت وجود دارد، معتقد است که متبادر از جمله نخست طلب اظهار غنا و علم است، درحالی که مراد از جمله دوم استفهام از اصل وجود مال یا علم یا استفهام از کیفیت و کمیت مال یا علم است. بنابراین مقصود از «لَيْسَ لَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ» مطالبه از صادقین برای اظهار صدق باطنشان در مرتبه قول و فعل، یا انجام عمل صالح در دنیا است. به این ترتیب طباطبایی اثبات می‌کند جایگاهی که این سؤال و مطالبه در آن واقع شده دنیا است (ج ۱۶، ص ۲۷۸).

۳. تعیین مصداق «میثاق غلیظ» با تحلیل عقلی

طباطبایی (۱۴۱۷)، با عنایت به تحلیل ادبی پیشین و با تأیید ارتباط «لِیَسْئَلَ الصَّادِقِینَ» با «مِثَاقًا غَلِیْظًا» در آیه قبل، این معنا را پذیرفته که مقصود از «لِیَسْئَلَ الصَّادِقِینَ عَنْ صِدْقِهِمْ» توجه دادن تکالیفی خاص به صادقان بر پایه میثاق مذکور (میثاق پیامبران) است، تا صدق‌های نهفته در جانهایشان به صورت عمل ظاهر شود. از این رو تأکید می‌کند این معنا (انجام تکالیف) در دنیا واقع می‌شود، نه در آخرت؛ و از آنجاکه انجام این تکالیف متوقف بر میثاق است، این میثاق باید در جهانی دیگر قبل از دنیا واقع شده باشد، آن گونه که آیات ذر بر آن دلالت دارد. وی در ادامه تصریح می‌کند مجموع آیات ۷ و ۸ سورة احزاب از آیاتی است که از عالم ذر، عالمی که در آن میثاق عام بشر اخذ شده، خبر می‌دهد. همچنین آیات مذکور مؤید این معناست که اخذ میثاق از پیامبران و مرتبتی که برای شأن و اعمالشان در دنیا، بر پایه عمل به میثاق، حاصل شده در ضمن ترتب صدق هر صادق براساس عمل به میثاق ازلی (میثاق ذر) واقع شده است (ج ۱۶، ص ۲۷۸). این کلام به زبان ساده‌تر به این معناست که میثاق پیامبران در ضمن میثاق صادقین (میثاق عام بشر) تحقق یافته است.

۴. دلیل عمومیت «الصَّادِقِینَ»

از منظر طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، دلیل این مدعا که میثاق صادقین میثاقی عام، و لفظ «الصَّادِقِینَ» شامل پیامبران و غیرپیامبران است آن است که پس از اخذ میثاق از پیامبران (احزاب: ۷)، در آیه بعد به بیان عاقبت کار کافران اشاره شد، بآنکه آنان از قبیل پیامبران نبودند، تا نشان دهد هدف و نتیجه میثاق فقط پیامبران نبوده، بلکه اعم از پیامبران و دیگران بوده است. پس گویا در تقدیر چنین گفته شده است:

از پیامبران میثاق غلیظی بر وحدت در دین و ابلاغ آن اخذ نمودیم تا خداوند به سبب هدایت و توجه دادن به تکلیف، اظهار صدق در اعتقاد و عمل را از صادقان مطالبه نماید؛ پس آنان که به مفاد این پیمان وفا نمودند، مستحق ثواب شدند؛ اما کافران (به سبب کفرشان) خداوند عذابی سخت برایشان مهیا ساخته است. (ج ۱۶، صص ۲۷۹-۲۸۰)

۵. روایت میثاق

در المیزان، ذیل آیه مورد بحث، روایتی (برای نمونه) از عامّه به واسطه ابن عباس نقل شده است: «قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَتَى أَخَذَ مِثَاقُكَ؟ قَالَ: وَادُّمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَالجَسَدِ» (سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۵، ص ۱۸۴). آن‌گاه طباطبایی (۱۴۱۷ ق)

روایت را با این بیان که «ميثاق نبوت در نشئه‌ای قبل از نشئه دنیا واقع شده است» تحلیل کرده و مؤید نظریه مختار نشان داده است (ج ۱۶، ص ۲۸۲).

تبیین دیدگاه فضل‌الله

رجوع به من وحی القرآن نشان از آن دارد که فضل‌الله ذیل آیه «لَيْسَ السَّالُّ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ» به دو موضوع اهتمام داشته است.

۱. تبیین نظریه مختار

فضل‌الله (۱۴۱۹ ق)، با فرض این‌که مقصود از «صدق» در آیه «لَيْسَ السَّالُّ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ» رسالت الهی است، معنای آیه را پرسش از صحت عمل صادقان در قیام برای دعوت به حق و تلاش و جهاد در راه آن تلقی کرده و تعبیر «صِدْقِهِمْ» (صدق صادقین) را بر مسئولیت پیامبران در دوران رسالت تطبیق نموده است. وی مدعای تفسیری خود را با وام‌گرفتن از آیه «وَ الَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَ صَدَّقَ بِهِ» (زمر: ۳۳) تعلیل کرده و گفته است که در این آیه خداوند متعال در توصیف رسول خدا (ص) از وحی و رسالت به «الصدق» تعبیر کرده، و در دنباله آیه (احزاب: ۸) نیز به کسانی که رسالت انبیای الهی را تکذیب کرده و از «خط صدق» منحرف شده‌اند وعده عذاب داده است (ج ۱۸، ص ۲۶۶).

۲. نقد دیدگاه طباطبایی

فضل‌الله (۱۴۱۹ ق) پس از نقل دیدگاه طباطبایی هرگونه استظهار وی از آیات، به‌خصوص استنتاج نهایی ایشان در معرفی آیات محل بحث به‌عنوان حکایت‌گر عالم ذر، را انکار کرده و در نقد این نظریه دو نکته یادآور شده است: نخست آنکه، آنچه به‌صورت تحلیل ادبی، به‌عنوان فرق بین عبارت «سألت العالم عن علمه» و «سألت زیداً عن علمه» گفته شده، هیچ مبنای محکمی ندارد، زیرا ممکن است از هرکدام از دو تعبیر یادشده همان معنایی را اراده کرد که از دیگری می‌توان اراده نمود؛ دوم آنکه، تعبیر «صِدْقِهِمْ» در آیه «لَيْسَ السَّالُّ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ» در معنای «ميثاق نبوت» ظهور تام دارد، همان‌گونه که در آیه‌ای دیگر (زمر: ۳۳) از این ميثاق با عنوان «الصدق» تعبیر شده است؛ بنابراین، برخلاف نظر طباطبایی، آیه محل بحث (احزاب: ۸) هیچ نسبتی با عالم ذر ندارد (ج ۱۸، صص ۲۶۷-۲۶۸).

بررسی تطبیقی دیدگاه طباطبایی و فضل الله

با بررسی آرای این دو مفسر معاصر می توان به برخی نقاط قوت و ضعف آنها اشاره کرد که به ترتیب و اختصار عرضه می شود.

۱. مفاد ميثاق پیامبران

طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، برای شناسایی مفاد پیمان پیامبران به برخی آیات از جمله آیه «وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ» (آل عمران: ۸۱)، که بنابر نظر نویسنده حاکی از ميثاق پیامبران است، استناد کرده و چنین نتیجه گیری کرده که مقصود از پیمان پیامبران ميثاق بر وحدت کلمه در دین و عدم اختلاف در آن است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۶، ص ۲۷۸). اما گویا این بخش از مطالب طباطبایی قابل خدشه است، زیرا از یک سو بر اساس تحقیقات نوین، دلالت آیه (آل عمران: ۸۱) بر اخذ ميثاق از پیامبران با دلایل متعدد نفی شده و بر اخذ ميثاق از اهل کتاب تطبیق شده است (کریم پور، ۱۴۰۲، ص ۱۵۹)؛ از جانب دیگر، بر پایه تدبر در فرازهایی از نهج البلاغه («أَخَذَ عَلَى الْوَحْيِ مِيثَاقَهُمْ وَ عَلَى تَبْلِيغِ الرِّسَالَةِ أَمَانَتَهُمْ») معلوم شده مفاد پیمان پیامبران عبارت است از: عدم دخالت رأی پیامبر در متن وحی و ابلاغ همه پیام های دریافت شده به مردم (خامنه ای، ۱۳۹۹، ص ۱۳۸). در نتیجه می توان چنین اظهار داشت که این فرازهای نهج البلاغه، به خصوص فراز نخست، هم با مفهوم ميثاق غليظ در پیامبران، بر پایه «لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضُ الْأَقَاوِيلِ» (الحاقه: ۴۴)، هماهنگ تر است و هم به دلیل این هماهنگی، برای بیان و تعیین مفاد ميثاق پیامبران سزاوارتر است.

۲. تبادر غیرمطرد

پیش از بحث اصلی نیاز است که معنی تبادر روشن شود. تبادر، در منابع اصول فقه، خطویر معنا به ذهن در هنگام کاربرد یا شنیدن لفظ است، مشروط بر آنکه دلالت لفظ بر معنا مستند به خود لفظ باشد نه به قرینه ای حالی یا مقالی؛ از این رو، به نظر مرحوم محمدباقر صدر تبادر هنگامی علامت حقیقی بودن معناست که نزد عالمان به وضع شیوع (اطراد) داشته باشد تا احتمال استناد آن به قرینه منتفی گردد (هاشمی شاهرودی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۱۷۰).

اگرچه ادعای فضل الله (۱۴۱۹ ق)، با این مضمون که هیچ فرقی میان دو تعبیر «سألت العالم عن علمه» و «سألت زیدا عن علمه» نیست (ج ۱۸، ص ۲۶۷)، ناتمام می نماید؛ اما اصل اشکال درخصوص تبادر مطرح در

تحلیل ادبی طباطبایی وارد و پذیرفتنی به نظر می‌رسد؛ زیرا، در عبارت «سألت العالم عن علمه»، گرچه استفهام از «اصل وجود علم» بعید است؛ اما استفهام از «منشأ، کیفیت و انگیزه تحصیل علم» یا استفهام از «آثار و نتایج علم مخزون نزد عالم» ممکن است. شاهد این مدعا روایت منقول طبرسی (۱۳۷۲) از امام صادق (ع) است که سؤال از صدق صادق را به معنای «سؤال از نیت و انگیزه صدق» گزارش کرده است (ج ۸، ص ۵۳۱). بدیهی است استظهار و پذیرش چنین معنایی از سوی مرحوم طبرسی مستلزم نفی شمول و اطراد در تبادل یادشده و مطابق نظر مرحوم صدر باعث نفی اصل تبادل ادعا شده است؛ و از سویی، بیانگر این حقیقت است که سؤالی این چنین (سؤال از انگیزه صدق) بعد از انجام عمل صادقانه واقع می‌شود، نه قبل از وقوع صدق (برای طلب اظهار عمل صادقانه)، آن گونه که طباطبایی با تبادل استظهار نموده‌اند.

بنابراین با این استظهار و تبادل غیرمطرد نمی‌توان به‌طور اطمینان‌آوری اظهار داشت که عبارت «لَيَسْئَلَنَّ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ» بر مطالبه از صادقان جهت اظهار صدق باطنشان در مرتبه قول و فعل دلالت دارد، بلکه می‌توان تصور کرد اشخاصی که با افزودن به تلاش علمی و عملی خود در دنیا، متصف به صفت پایدار «الصَّادِقِينَ» شده‌اند، بر پایه آیات هم‌نوا، مانند «لَيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ» (احزاب: ۲۴) و «هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ» (مائده: ۱۱۹)، از چنان جایگاه رفیع و با عظمتی نزد پروردگار خود برخوردارند که وقتی صدقشان (تمام حقیقت عملشان) در برابرشان نهاده شده و از ایشان درباره انگیزه و کیفیت حصول آن پرسش می‌شود، نه تنها این وضعیّت تکلف و زحمتی برایشان ندارد، بلکه ممکن است همین سؤال و جواب که جلوه‌های زیبای صدقشان را آشکار می‌کند باعث بهجت و سرورشان شده، سهمی از جزای الهی برای‌شان محسوب شود.

از این رو می‌توان گفت آنچه بر پایه تحلیل ادبی استنتاج شده که محل تحقق سؤال صادقین دنیا است نه آخرت دلیل روشنی ندارد، بلکه با عنایت به مجموع آیات هم‌نوا می‌توان مدعی شد که سؤال از صدق صادقین به فضای جزا و پاداش و نفع و سودمندی تعلق داشته، از جنس سؤال لذت و بهجت است و در جهان آخرت فراهم‌شدنی است، چنان‌که در همین آیه مورد بحث (احزاب: ۸)، به قرینه مقابله، در کنار سؤال از صادقین، وعده عذاب الیم برای کافران نیز ذکر شده است.

۳. امکان اجتماع محل میثاق و انجام تکلیف

طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، با عنایت به تحلیل ادبی و با تأیید ارتباط سؤال از صدق صادقین با میثاق غلیظ و نیز تأکید بر این که مقصود از سؤال از صدق صادقین توجه دادن تکالیفی خاص به صادقان بر اساس میثاق مذکور است، این نتیجه را رقم زده که سؤال از صادقین در دنیا واقع می‌شود، نه در آخرت. سپس از این نتیجه به این معنا منتقل شده که از آنجاکه انجام این تکالیف متوقف بر میثاق است، این میثاق باید در جهانی دیگر قبل از دنیا واقع شده باشد و در پایان به این استنتاج نهایی رسیده که این میثاق همان است که آیات ذر بر آن دلالت دارند (ج ۱۶، ص ۲۷۹).

در این استدلال مشاهده می‌شود که برای تطبیق آیات محل بحث بر عالم ذر از مقدمات و ملازماتی استفاده شده که در تحلیل‌های قبلی به بعضی آنها اشاره شده است؛ اما دقت در این بخش از استدلال که گفته شد انجام تکالیف صادقان متوقف بر میثاق است، پس این میثاق باید در جهانی دیگر قبل از دنیا واقع شده باشد از ملازمه‌ای خبر می‌دهد که اثبات آن به نظر آسان نیست، زیرا، چنان‌که در بخش مفاهیم پایه گذشت، میثاق الهی در قرآن، به التزام عملی به دستورات الهی تعریف شده است. مسلماً چنین معنایی اختصاص به دنیا دارد و انتساب آن به عوالم قبل نامعقول به نظر می‌رسد، زیرا جایی که کثرت و تکلیفی در آن نیست، مانند عالم ارواح، چنین میثاقی در آن راه ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب، ج ۵، ص ۴۰۴). بنابراین حتی با فرض این که سؤال از صدق صادقین در دیاست، پذیرش این معنا که میثاق مربوط به آن در عوالم قبل واقع شده لازم و ضروری نیست، بلکه اجتماع محل وقوع میثاق و محل وفای به میثاق (انجام تکالیف) در دنیا ممکن و پذیرفتنی است.

۴. اعتبارسنجی روایات میثاق

روایتی که طباطبایی به عنوان نمونه از عامه با نقل نمود تنها یک از روایاتی است که مفاد آن دلالت بر این معنا دارد که میثاق نبوت در نشئه‌ای قبل از دنیا واقع شده است. بی‌شک روایات متعددی از فریقین پیرامون انتساب میثاق نبوت رسول خدا (ص) و امارت امیر مؤمنان (ع) به عالم ذر نقل شده که در خصوص اعتبار آنها بحث‌های بسیاری میان علمای فریقین واقع شده است؛ از جمله این روایات که در منابع عامه به واسطه حذیفه بن الیمان نقل شده روایتی است که حلی (۱۳۷۹) آن را سند اثبات امامت امیر مؤمنان (ع) قرار داده است. این حدیث با این عبارت شروع می‌شود: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ لَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ مَتَى سُمِّيَ عَلِيٌّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ مَا أَنْكَرُوا فَضْلَهُ سُمِّيَ أَمِيرَ

الْمُؤْمِنِينَ وَآدَمَ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ». اما در دنباله حدیث راوی کلام رسول خدا (ص) را با آیه اَلَسْتُ مُسْتَنْدَ نمود، درحالی که نبوت رسول خدا (ص) و امارت امیرمؤمنان (ع) و نیز شهادت ملائکه در آن مشهد را به عنوان قول خداوند متعال و بخشی از آیه نقل کرده است: «قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ بَلَىٰ فَقَالَ تَعَالَىٰ أَنَا رَبُّكُمْ وَ مُحَمَّدٌ نَبِيُّكُمْ وَ عَلِيُّ أَمِيرُكُمْ» (ص ۱۴۶).

در منابع مختلف شیعه نیز مشابه بخش دوم روایت حدیفه روایات متعددی — دو روایت در تفسیر فرات (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، ص ۱۴۶)، دو روایت از تفسیر عیاشی (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۴۱) و یک روایت در کافی (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۱۲) — از امام باقر (ع) نقل شده است. گویا ناقلان این روایات، با تصریح به درج الفاظ نبوت و امارت در آیه اَلَسْتُ، تأکید بر وقوع تحریف داشته و به نقصان قرآن ملتزم بوده‌اند؛ به همین سبب محقق شعرانی درباره روایت کافی می‌نویسد: «این خبر در نهایت ضعف است؛ زیرا حتی اگر اسناد آن صحیح فرض شود، اشتغال متن آن بر امر محال (تحریف) برای رد آن کافی است، زیرا امکان ندارد چنین خبری از سوی معصوم (ع) صادر شود» (مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۷، ص ۴۷). بی‌تردید آنچه شعرانی به عنوان ضعف روایت مطرح نموده در مورد همه روایات متضمن تحریف (حتی روایت حدیفه) قابل تعمیم است، به خصوص آنکه سند روایات عیاشی مرسل، و سند روایات فرات، مجهول یا متکی به نقل فردی غالی و کذاب به نام جعفر بن محمد فزاری است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۲۲).

نکته قابل تأمل در مورد روایات محل بحث آنکه راوی ضعیفی مانند ابوهریره هم در نقل خبری مشابه حدیث ابن عباس از وی سبقت گرفته (ترمذی، ۱۹۹۸ م، ج ۶، ص ۹) و هم مشابه روایت حدیفه، حدیثی تحریفی، متضمن نبوت رسول خدا (ص) و امارت امیرمؤمنان (ع) با شهادت ملائکه در مشهد اَلَسْتُ، نقل کرده است (همدانی، ۱۹۹۰ م، ص ۱۳۱۴). به نظر، با توجه به شخصیت خاص ابوهریره، که به عنوان یکی از استوانه‌های نشر اسرائیلیات شناخته می‌شود (ابوری، بی‌تا، صص ۱۸۰-۱۸۳)، اگر روایت وی را تلاشی برای تحریف آیه اَلَسْتُ احتمال دهیم، این گمان تقویت می‌شود که آنچه را غلات از نبوت رسول خدا (ص) و امارت امیرمؤمنان (ع)، با ادعای نقصان در قرآن، به آیه اَلَسْتُ افزوده‌اند در راستای گسترش همان تحریفی است که از سوی امثال ابوهریره پایه‌گذاری شده است. نتیجه آنکه اعتماد به روایات ضعیف و متضمن تحریف، مشابه آنچه از ابوهریره نقل شده، نه

برای اثبات امامت امیرمؤمنان (ع) لازم و صواب است و نه برای تأیید این معنا که میثاق نبوت در نشئه‌ای قبل از دنیا واقع شده است. بااین حال، حتی اگر در عرصه روایات ذر روایت صحیح‌السندی یافت شود، چنین روایتی بر اساس نظریه معیار (مفاهیم پایه مستخرج از آیات) خلاف ظاهر بوده و شایسته نیست مبنای تفسیر آیات محل بحث قرار گیرد.

۵. عمومیت «الَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ»

درخصوص تفسیر «الَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ» (زمر: ۳۳)، که فضل‌الله آن را دلیلی بر اختصاص «لَيْسَ لَ الصَّادِقِينَ» به میثاق نبوت ذکر کرده، گفتنی است که آرای متفاوتی پیرامون این آیه مطرح شده است. عده‌ای از مفسران اهل سنت بر پایه نقلی از ابن عباس آن را به رسول خدا (ص) اختصاص داده‌اند (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۴، ص ۳)، و بعضی از مفسران شیعه بر اساس روایاتی از اهل بیت (ع) چنین تخصیصی را پذیرفته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۷۷۷)؛ اما بسیاری از مفسران، براساس قرائن موجود در سیاق آیه، مانند «أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ» (زمر: ۳۳)، مصداق آیه را عام دانسته و به پیامبران و غیر پیامبران نسبت داده‌اند (برای نمونه، نک فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۶، ص ۴۵۲). بنابراین به نظر می‌رسد استدلال فضل‌الله در اختصاص «لَيْسَ لَ الصَّادِقِينَ» به پیامبران ناتمام است و سخن طباطبایی درباره عمومیت «لَيْسَ لَ الصَّادِقِينَ» به واقع نزدیک‌تر است.

نتیجه‌گیری

مجموع آیات میثاق در قرآن حاکی از آن است که مقصود از میثاق الهی فرمان و عهد آسمانی فروفرستاده به‌سوی بندگان است که با وفا و التزام عملی به آن محکم (میثاق) می‌شود. بررسی موارد «میثاق غلیظ» در قرآن نیز نشان از آن دارد که آنجا که زمام این نوع میثاق در دست خداوند است، به‌جهت سختی و سنگینی مسئولیتی که خدای سبحان بر عهده متعهدان این پیمان می‌نهد، چنین میثاقی متضمن تهدید و عواقبی شدید برای ناقضان آن است. درباره واژه «سؤال» گفتنی است که از میان آیاتی که به پرسش از عملکرد افراد اشاره دارد، علاوه بر سؤال مسئولیت و سؤال عقوبت، می‌توان نوع دیگری از پرسش‌گری را با عنوان سؤال لذت و بهجت مشاهده کرد که به پرسش از بهشتیان در آخرت اختصاص دارد. تحلیل آیات نیز این نکته را تأیید می‌کند که هر فرد برای ورود به جمع صادقین لازم است به حقیقت «صدق» یعنی تلاش‌های فکری، روحی و عملی خالصانه در دنیا اهتمام نماید. همچنین ملاحظه سه آیه‌ای

که از نسبت «صِدْقِهِمْ» (صدق صادقین) با «الصَّادِقِينَ» سخن گفته گویای این حقیقت است که این جمعیت صادق قطعاً از منافع صدقشان در آخرت بهره‌مند شده و سزاوار جزا و پاداش الهی هستند و اگر پرسشی درباره صدقشان از ایشان به عمل آید با بهجت و سرور و لذتی وافر کیفیت عمل و نیت‌های خالصشان را آشکار می‌کنند.

در مقام تحلیل و نقد دیدگاه طباطبایی و فضل‌الله براساس نظریه معیار (مفاهیم پایه مستخرج از آیات)، می‌توان گفت که آنچه طباطبایی به‌عنوان سؤال از صدق صادقین ارائه کرده و با تعبیر اظهار عمل صادقانه در دنیا تعریف نموده ناتمام به نظر می‌رسد؛ زیرا مبنای آن، یعنی تبادر، شیوع و اطراد نداشته و با معنای منقول از امام صادق (ع) نقض می‌گردد. طباطبایی، با بهره‌گیری از مفهوم انتزاع شده از «صدقهم» و با کمک تحلیل عقلی و دلیل نقلی، میثاق پیامبران را بر میثاق ذر تطبیق کرده و مقام و مرتبت ایشان در دنیا را بر اساس عمل به میثاق ازلی تحلیل نموده است که گویا این تحلیل و آن تطبیق هر دو دور از واقع می‌نماید؛ زیرا اساساً مفهوم «میثاق»، که در عرف قرآن به فرمان الهی و التزام عملی به آن معنا می‌شود، جایگاهی دنیوی دارد و انتساب آن به عوالم قبل دنیا (با فرض تأیید) ضرورتی ندارد. فضل‌الله نیز، گرچه در نقد تحلیل ادبی طباطبایی و انکار استظهار از آیات برای تطبیق میثاق پیامبران بر میثاق ذر قولی به صواب دارد، اما در تفسیر «صدقهم» و تخصیص «صدق صادقین» به میثاق پیامبران سخنی ناتمام عرضه کرده، زیرا استدلال طباطبایی در تعمیم «الصّادِقین» به پیامبران و پیروان، به واقع و صحت نزدیک‌تر است.

درباره اعتبارسنجی روایاتی که نبوت رسول خدا (ص) و امامت امیرمؤمنان (ع) و شهادت ملائکه را به عالم‌ذر و آیات اُلت منتسب می‌نمایند باید گفت که این روایات بیشتر متضمن تحریف، خلاف ظاهر و مستند به راویان غالی و اسرائیلی است. حتی اگر بعضی از این روایات خالی از اشکال فرض شوند، مانند روایت منقول از ابن عباس، با وجود مفاهیم پایه مستخرج از آیات هم‌نوا (نظریه معیار)، تطبیق آیات محل بحث بر عالم‌ذر خلاف ظاهر به نظر می‌رسد.

تعارض منافع

نویسنده مقاله هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده است.

منابع

آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. دارالکتب العلمیة.
 ابن اثیر، مبارک بن محمد. (۱۳۶۷). النهایة فی غریب الحدیث و الأثر. مؤسسة مطبوعاتی اسماعیلیان.
 ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۸ م). جمهرة اللغة. دار العلم للملایین.
 ابن سیده، علی بن اسماعیل. (۱۴۲۱ ق). المحکم و المحيط الأعظم. دار الکتب العلمیة.
 ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. مکتب الاعلام الاسلامی.
 ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. دار صادر.
 ابوریة، محمود. (بی تا). الاضواء علی السنة المحمدیة. دارالمعارف.
 ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ ق). تهذیب اللغة. دار احیاء التراث العربی.
 ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۹۹۸ م). الجامع الکبیر: سنن الترمذی. دار الغرب الإسلامی.
 جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). نسیم اندیشه، دفتر اول. انتشارات اسراء.
 جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ الف). تفسیر تسنیم. انتشارات اسراء.
 جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ ب). ادب فنای مقربان. انتشارات اسراء.
 جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۲، ۲۷ فروردین). تفسیر سورة احزاب، جلسه ۶. پرتال اسراء.

<https://javadi.esra.ir/fa/w/-5-1392-01-21>

جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ ق). الصحاح. دار العلم للملایین.
 حسینی، حسین بن احمد. (۱۳۶۳). تفسیر اثنا عشری. انتشارات میقات.
 حسینی شیرازی، سید محمد. (۱۴۲۴ ق). تقریب القرآن إلى الأذهان. دارالعلوم.
 حقی بروسوی، اسماعیل. (بی تا). تفسیر روح البیان. دارالفکر.
 حلّی، حسن بن یوسف. (۱۳۷۹). منهاج الکرامة فی معرفة الإمامة. مؤسسه عاشورا.
 خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۹). نهج البلاغه: شرح خطبه اول در موضوع نبوت. انتشارات انقلاب اسلامی.
 خطیب، عبدالکریم. (بی تا). التفسیر القرآنی للقرآن. دار الفكر العربی.
 خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. نشر هجرت.

- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). مفردات ألفاظ القرآن. دارالقلم.
- رضایی، سید مهدی؛ و قاضی زاده، کاظم. (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی دلالت آیات ۷ و ۸ احزاب بر عالم ذر در اندیشه تفسیری طباطبایی و فضل الله. مطالعات تفسیری، ۱۲(۴۸). ۱۲۱-۱۴۰.
- <https://doi.org/20.1001.1.22287256.1400.12.48.28.3>
- ایزدی، محمد علی؛ و سیاوشی، کرم. (۱۳۹۸). بازکاوی مصداق صادقین در «کونوا مع الصادقین». مطالعات تفسیری، ۱۰(۳۹). ۴۷-۶۰.
- سیوطی، عبدالرحمن. (۱۴۰۴ ق). الدر المنثور فی تفسیر المأثور. کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. انتشارات ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفه.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- عسکری، سید مرتضی. (۱۴۱۶ ق). القرآن الکریم و روایات المدرستین. مجمع العلمی الاسلامی.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). کتاب التفسیر. چاپخانه علمیه.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.
- فوات کوفی، فوات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ ق). تفسیر فوات الکوفی. مؤسسة الطبع و النشر فی وزارة الإرشاد الإسلامی.
- فضل الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹ ق). تفسیر من وحی القرآن. دار الملائک للطباعة و النشر.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. دار الکتب الاسلامیه.
- کریم پور، سید حسین. (۱۴۰۲). مخاطب شناسی آیه میثاق النبیین و اعتبارسنجی روایات آن در منابع فریقین. تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ۲۰(۴). ۱۴۳-۱۷۰.
- <https://doi.org/10.22051/tqh.2023.42592.3783>
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). الکافی. دار الکتب الإسلامیه.
- مازندرانی، محمد صالح بن احمد. (۱۳۸۲). شرح الکافی (ابوالحسن شعرانی، محقق). المكتبة الإسلامیه.
- مراغی، احمد بن مصطفی. (بی تا). تفسیر المراغی. دار احیاء التراث العربی.

- مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰ ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. دار الکتب العلمیة.
- مطرزی، ناصر بن عبدالسید. (۱۹۷۹ م). المغرب. مکتبه اسامه بن زید.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴ ق). تفسیر الکاشف. دار الکتب الإسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامیة.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵). رجال النجاشی. مؤسسة النشر الاسلامی التابعه لجامعة المدرسین.
- نورانی، محسن؛ کریم‌پور، سیدحسین؛ ویدالله‌پور، محمدهادی. (۱۳۹۶). نقد مقالة «پیمان‌الست و نقد دیدگاه مفسران درباره آیه میثاق». پژوهش‌های قرآنی، ۲۲(۸۵). ۱۰۷-۸۴. <https://doi.org/10.22081/jqr.2017.46667.1421>
- هاشمی شاهرودی، سید محمود. (۱۴۱۷ ق). بحوث فی علم الأصول. مرکز الغدیر للدراسات الإسلامیة.
- همدانی، سیدعلی بن شهاب‌الدین. (۱۹۹۰ م). المودة فی القری. الموسم، ۲(۸). ۱۳۳۹-۱۲۹۹.
- وزیری فرد، سید محمدجواد. (۱۳۹۵). مولفه‌های وفاداری در خانواده با معناشناسی تعبیر میثاق غلیظ در قرآن. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۲(۲). ۶۰-۴۹. <https://doi.org/10.22091/ptt.2016.864>

References

- Abu Rayya, M. (n.d.). *Al-Adwa' 'ala al-sunnah al-Muhammadiyah*. Dar al-Maarif. [In Arabic].
- Ahmad, K. (1989). *Kitab al-'ayn*. Hejrat Publications. [In Arabic].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'azim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Askari, M. (1995). *Al-Qur'an al-karim wa riwayaat al-midrasatayn*. Majma al-Ilmi al-Islami. [In Arabic].
- Ayyashi, M. (1960). *Kitab al-tafsir*. Chapkhane-yi Ilmiyyah. [In Arabic].
- Azhari, M. (2000). *Tahdhib al-lughah*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fadlullah, M. H. (1998). *Tafsir min wahy al-Qur'an*. Dar al-Malak lil-Tabaah wa al-Nashr. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Mafatih al-ghayb*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Forat Kufi, F. (1989). *Tafsir Forat al-Kufi*. Muassasat al-Tab wa al-Nashr fi Wizarat al-Irshad al-Islami. [In Arabic].
- Hamadani, A. (1990). *Al-Mawaddah fi l-qurba*. *Al-Mawsem*, 2(8), 1299-1339. .[In Arabic].
- Haqqi Brusawi, I. (n.d.). *Tafsir ruh al-bayan*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Hashimi Shahrudi, M. (1996). *Buhuth fi 'ilm al-usul*. Markaz al-Ghadir lil-Dirasat al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Hilli, H. (2000). *Minhaj al-karamah fi ma'rifat al-imamah*. Muassasat Ashura. [In Arabic].
- Husayni Shirazi, M. (2003). *Taqrib al-Qur'an ila al-adhhan*. Dar al-Ulum. [In Arabic].
- Husayni, H. (1984). *Tafsir Ithna Ashari*. Intisharat-i Miqat. [In Arabic].
- Ibn Athir, M. (1988). *Al-Nihaya fi gharib al-hadith wa al-athar*. Muassasa-yi Matbuati Ismailiyyah. [In Arabic].
- Ibn Durayd, M. (1988). *Jamhart al-lughah*. Dar al-Ilm lil-Malayin. [In Arabic].

- Ibn Faris, A. (1983). *Mu'jam maqayis al-lughah*. Maktab al-Alaam al-Islami. [In Arabic].
- Ibn Manzur, M. (1993). *Lisan al-'Arab*. Dar Sadir. [In Arabic].
- Ibn Sidah, A. (2000). *Al-Muhkam wa al-muhit al-a'azam*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2009). *Nasim-i andisheh: daftar-i awwal*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2010a). *Tafsir tasnim*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2010b). *Adab fana-yi muqarraban*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2013, April 16). *Tafsir-i sura-yi Ahzab, jalase-yi shish*. Portal-i Isra. <https://javadi.esra.ir/fa/w/-5-1392-01-21->. [In Persian].
- Jowhari, I. (1956). *Al-Sihah*. Dar al-Ilm lil-Malayin. [In Arabic].
- Karimpour, S. H. (2024). Audience study of verse "covenant of prophets" and evaluation of its interpretive narratives in Shiite and Sunni Sources. *Researches of Quran and Hadith Sciences*, 20(4), 143-172. <https://doi.org/10.22051/tqh.2023.42592.3783>. [In Persian].
- Khamenei, A. (2020). *Nahj al-balagha: Sharh-i khutba-yi awwal dar mowdu'ie nobowwat*. Intisharat-i Inqilab-i Islami. [In Persian].
- Khatib, A. K. (n.d.). *Al-Tafsir al-Qur'ani lil-Qur'an*. Dar al-Fikr al-Arabi. [In Arabic].
- Kulayni, M. (1986). *Al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir namoonah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Maraghi, A. (n.d.). *Tafsir al-Maraghi*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Mazandarani, M. (2003). *Sharh al-kafi*. (A. H. Sharani, Ed.). Al-Maktabat al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Mughniyya, M. J. (2003). *Tafsir al-kashif*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Mustafawi, M. (2009). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur'an al-karim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].

- Mutarrazi, N. (1979). *Al-Maghrib*. Maktabat Usama bin Zayd. [In Arabic].
- Najashi, A. (1986). *Rijal al-Najashi*. Muassasat al-Nashr al-Islami al-Taabiah li-Jamiat al-Mudarresin. [In Arabic].
- Nouraei, M., Karimpour, S. H., & Yadollahpour, M. H. (2017). A critique of the article "The covenant of alast and critique of the interpreters' viewpoints about the verse of covenant". *Qur'anic Researches*, 22(85), 84-107. <https://doi.org/10.22081/jqr.2017.46667.1421>. [In Persian].
- Qarashi, A. A. (1992). *Qamus-i Quran*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Ragheb Isfahani, H. (1992). *Mufradat al-faz al-Qur'an*. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Rezaei S. M., & Ghazizadeh, K. (2022). A comparative study of the implications of verses 7 and 8 of Ahzab on the world of dharr in the interpretive thought of Allameh Tabatabai and Allameh Fazlollah. *Journal of the Holy Quran and Islamic Texts*, 12(48). <https://doi.org/20.1001.1.22287256.1400.12.48.28.3>. [In Persian].
- Siavashi, K., & Izadi, M. A. (2019). A study of the extensions of sadiqin in the verse kunu ma'a al-sadiqin. *Journal of the Holy Quran and Islamic Texts*, 10(39), 47-60. [In Persian].
- Suyuti, A. R. (1983). *Al-Durr al-manthur fi tafsir al-ma'thur*. Kitabkhane-yi Ayatollah Marashi Najafi. [In Arabic].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Nasir Khosro Publications. [In Arabic].
- Tabatabaii, M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Daftar-i Intisharat Islami Jamiat al-Modarresin Qom. [In Arabic].
- Tirmidhi, M. (1998). *Al-Jami' al-babir: sunan al-Tirmidhi*. Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic].
- Turaihi, F. D. (1996). *Majma' al-bahrayn*. Murtadawi. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi fafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Vaziri Fard, S. M. J. (2016). The components of loyalty in family, based on the semantics of the term "rigid covenant" in the Holy Quran. *Comparative Interpretation Research*, 2(2), 49-60. <https://doi.org/10.22091/ptt.2016.864>. [In Persian].